

1990 Sonrası Yaşanan Göçlerin Diyarbakır Dini Hayatına Etkileri¹

Arş. Gör. Dr. Mehmet Yanmış
Dicle üniv. İlahiyat fakültesi
burhanyanmis@gmail.com

Özet

Diyarbakır 1990'lardaki yoğun göçler öncesinde Hanefi-Şafii nüfusun nispeten daha dengeli olduğu bir şehirken bu tarihlerden sonra Şafiilerin belirgin ağırlığı görülür. Bu yıllarda terör-şiddet ve diğer sebeplerle yapılan göçler sadece mezhepsel dağılımı etkilememiş bunun yanında yeni yetişen kuşakların dini değerlerini de etkilemiştir. Bir taraftan şehrin otantik kültürünün bozulması diğer taraftan göçmenlerin şehre hazırlıksız göçleri anomik bir durum ortaya çıkarmıştır. Yaşanan psiko-sosyal, ekonomik zorluklar ve hayatta kalma refleksinin toplumsal değerleri gölgede bırakması göçmen ailelerin dini değerlerini gençlere aktarımını sekteye uğratmıştır. Bunun yanında şehirdeki hızlı nüfus artışı ve "gayri ahlaki/dini" işlerin yaygınlaşması bazı göçmen-şehirli ailelerde çocuklarını dini değerler etrafında "koruma" refleksini güçlendirmiştir. Bu durum ve şehirlerde din eğitimi konusunda daha geniş imkânların olması dinsellikte artışa imkân sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, zorunlu göç, dini hayat, dini değerler, Diyarbakır.

Effects of Migrations Experienced After 1990 on the Religious Life in Diyarbakır

Abstract

While the city center used to have a mainly Hanafi Muslim population before the massive migration of the 1990s, Shafi Sect came to the forefront after these dates. Migrations experienced in these years because of terror-violence and other reasons have not only affected sectarian distribution but also caused the growing new generations to move away from the religious values. On one hand deterioration of the authentic culture in the city and on the other hand unprepared migration of the immigrants revealed an anomik situation. Because of the fact that the experienced psycho-social, economic challenges and survival reflex overshadowed the social values, this situation disrupted the immigrant families' transmission process of the religious values to the young generation. In addition, rapid growth of the population and rise of "non-moral/non-religious" doings in the city strengthened the idea of "protecting" the children around the religious values among the rural immigrant families. This situation and presence of wider opportunities regarding the religious education in the cities has allowed an increase in religiosity.

Keywords: Migration, forced migration, religious life, religious values, Diyarbakır

GİRİŞ

Kürt toplumunda göç olgusu aile yapıları, ekonomik ilişkiler, otoritenin el değiştirmesine ve kültürel birliği statüsündeki ağa, şeyh ve seydaların geleneksel konumlarının sarsılmasına neden olmuştur. Modernleşme, eğitim, ulaşım, iletişim alanlarındaki gelişmelerle beraber göçler daha muğlak yeni

¹Bu makale Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından onaylanan, "Diyarbakır Halkının Geleneksel ve Dini Değerlerdeki Değişime Yaklaşımı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme (1990-2013)" isimli doktora çalışmasının genişletilmesiyle hazırlanmıştır.

yapıları ortaya çıkarmaya başlamıştır. Tarihsel olarak göçlerin diğer faktörlerden önce gelmesi ve yapısal değişiklikleri tetiklemesi bu konuyu dikkat çekici kılmaktadır.

Yapı kavramı kesin çizgileri olan ampirik delillere dayalı bir şema şeklinde kabul edilemez. Daha çok araştırmacının zihninde incelediği topluma dair ön bilgileri ile oluşturduğu tasarımdır (Levi-Strauss, 1965: 683). Bu, aile, akrabalık bağları, ekonomik ilişkiler, eğitim kurumları gibi orta boy yapılar ile aktör bireyler ve toplumsal sistem arasında var olan karşılıklı etkileşimin oluşturduğu sosyal ilişkiler ağıdır. Değişim süreçlerinde bu ağlar ve toplumsal yapı farklılaşmaya başlar. Farklılaşma gelişim ya da bozulma şeklinde nihayete ulaşır. Tocqueville, Durkheim, Weber, Marx, Simmel gibi insan ve toplum bilimciler Avrupa'da 1800'lü yıllarda hızlı sanayileşme ve göçler sebebiyle toplumsal yapıda bir kırılmanın yaşandığına dikkat çeker. Toplumun bütün eski aracı sosyal örgütlerinin yıkılmasına karşılık bunların yerine yeni yapıların ve değerlerin kurulamaması büyük sosyal problemlere yol açmıştır. Bu düşünürlere göre, toplumsal yaşamın ve yapının köklü değişimi Aydınlanmanın ideali olan daha "mutlu ve özgür" bireyler yerine "endişeli" bir toplum ortaya çıkarmıştır. Yaşanan köklü değişim dini ve toplumsal değerlerde yıkıma neden olmuştur.²

Geleneksel Ortadoğu toplum yapısı ise 1900'lerin ortalarından itibaren hızla değişmeye başladı. Özellikle tarımda makineleşme, hızlı nüfus artışı, şiddet olayları ve işsizlik kitlesel göçlere neden oldu. Bu durum toplumsal yapının aşiret, akrabalık ve mezhep/tarikat temeline dayalı yapısını bozdu (Lewis B. , 2011). Ancak bireyselleşmenin sağlıklı temelleri atılmadığı için kontrolsüz göçler birçok soruna yol açtı. Aynı şekilde toplumsal değerler de değişim yaşadı. Bu değişim sıklıkla dile getirildiği gibi sadece gençleri etkilememekte orta yaş ve üzeri kimselerin de yaşamında dramatik izler bırakmaktadır. Hususiyile göçebe-yarı göçebe hayat yaşayan aşiret üyelerinin göç deneyimlerinde bu kırılmalar daha belirgin şekilde gözlenmektedir. Batman'da aşiretlerin kentleşme sürecini inceleyen Karadeniz, aşiret üyelerinin şehirde aynı mekânı paylaşmaları ve sarsıcı ekonomik zorluklar yaşamamaları durumunda kırılmanın en aza indiğini tespit etmiştir. Fakat bu durum aşiret üyelerinde kültürel gecikmeye neden olmaktadır (2012).

Göç ve şehirleşmenin toplumsal değerler ve dini hayat üzerine nasıl bir etkide bulunduğu konusunda çokça tartışma yapılmıştır. Kırsal kültür ile şehir kültürü içerisinde dinin aldığı şekil açıklanmaya çalışılmıştır. Bu konuda İslam toplumlarında ilk incelemelerden biri İ. Haldun'a aittir. Ona göre, dinin kurumsallaşması, gelişmesi, evrenselleşmesi ve bir medeniyet üretmesi şehir hayatında zemin bulmasına bağlıdır. Kırsal, göçebe, bedevi toplumlar çok sayıda güzel haslete sahip olsalar da dinin kemale ermesinde şehir kültürü belirgin öneme sahiptir. Diğer taraftan şehirler toplumun ve dinin bozulmasının da kaynağıdır. Şehirlerde artan lüks, refah, türlü türlü yiyecekler, boş zaman, insanlarda zevke ve ahlaki düşkünlüğe kapı aralamaktadır. Kırsalda asli ihtiyaçlarını gidermeye çalışan toplum kentte eğlence, estetik ve gösterişe yönelir. Bunlar bir süre sonra umranın dağılmasına ve asabiyetin bozulmasına sebebiyet verir. Bu noktada din, geleneği koruma işlevi görmekle birlikte dejenerasyonu bütünüyle durdurma gücüne sahip değildir ve yaşanan değişimden kendisi de etkilenir (Haldun, 1991: I, 488-492; 1991: II, 866, 877). Gencer de Türkiye üzerinde yaptığı değerlendirmede, şehirleşmenin birçok açıdan dindarları sekülerleştirdiğini iddia etmektedir. Ona göre, şehirlileşen ve siyasi-maddi güç kazanan Müslüman toplum hem dini tasavvurlarında, ibadetlerinde, inançlarında hem de gündelik hayatında uyması gereken kuralları terk etmesi cihetiyle sekülerleşmektedir. Müslümanlar, şekilsel açıdan ve söylemsel düzeyde modernleşmeye bir tepki geliştirmekle beraber özünde dünyevileşmekten kurtulamamaktadır (2010: 103, 108 vb.). Tuğal'ın İstanbul'da muhafazakârlar üzerine yaptığı araştırmada da bu değişim tespit edilmiş ve Gramsci'nin "pasif devrim" kavramıyla tanımlanmıştır (1014). Canbay Tatar ise tarihsel açıdan bu konuyu değerlendirirken, Türkiye'de 50'li yıllarda kasaba ve köylerin dini kimliğinin, gecekonducuların sol kimliğinin ve şehir merkezlerinin de laik

²Nisbet, bu düşünürlerin Aydınlanmayı desteklemelerine karşın göçler, sanayileşme ve geleneksel yapıların yıkılmasının toplumda olumsuz psiko-sosyal neticelerine işaret ettiklerini belirtir. Bu sebeple, sıklıkla söylenenin aksine sosyolojinin kurucularında muhafazakâr bir refleksin ağır bastığını iddia eder. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. (2013).

kimliğin mekânı olduğunu belirtir. 70'lerden sonra ise artan kırsal göçler ve solun Dünya'da düşüşe geçmesiyle şehirler dini kimliğin mekânı olmaya başlamıştır. Gecekondu bölgelerinde yaşayan ve "mana" arayışındaki gençler için önceleri sol sonraları ise İslam toplanma noktası haline gelmiştir (1999:139-142).

Yer değiştiren ve modernleşen bireylerin sosyal değişimi de farklı şekillerde olmaktadır. Gellner, kırdan şehre göç eden ve modernleşen insanların yaşam dünyasını, değerlerini yapısal formlar yerine kültürel öğelerin belirlemeye başlayacağı kanaatindedir. Modernleşen toplumda bireyleşme ve özgürlüklerin artmasıyla fertlerin başka şeyler gibi değerlerini de kendilerinin belirleyeceği bir kültür dünyası öngörmektedir (2006: 72-75). Fromm ise, göçle gelen ve şehirde yeni bir düzen kurmak zorunda olan göçmenlerin üç ana eğilime göre hareket ettiğini düşünmektedir. Bunlar, 1- bireyselliğin yarattığı korkudan kurtulmak ve kendini güvende hissetmek için ikincil yeni bağlar kurmak, 2- bireylerde aşırı yıkıcı bir psikolojinin türemesi, 3- mal edinme, işe bağlılık, robotumsu uyumdur (1996: 97, 148). Yukarıdaki sosyo-psikolojik yaklaşımlar göçler ve şehirleşmenin çok farklı yönlerinin olabileceğini göstermektedir.

Sosyal değişim kavramı, genel olarak toplumun ekonomi, siyaset, eğitim, aile, kültür ve inanç gibi temel kurumlarında, tabakalaşma veya sosyal teşkilatlanma durumlarında, toplum kültüründe ortaya çıkan köklü değişim ve farklılaşmaları tanımlamak için kullanılır (Kurt, 2016). Diyarbakır'da 1990 sonrası yaşanan terör/şiddet hadiseleri, göçler, radikal dini/seküler grupların çalışmaları ve modernleşmenin köklü sosyal değişime neden olduğu gözlenmektedir. Bu çalışmanın amacı 1990'lardan sonra yaşanan yoğun zorunlu ya da isteğe bağlı göçlerin şehirde dinî yaşam üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında Diyarbakır'daki dinî yaşamı besleyen resmî-yarı resmî dinî kurumlar, tarikatlar, medreseler, cemaatler, Aleviler ve gayrimüslim dinî gruplar incelenmiştir. Her bir grupla direkt görüşmeler yapılmaya ve kurumların-grupların temsilcisi konumundaki kişilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Çok az sayıda müntesibi bulunan (10-20 kişi) dinî gruplar ve muska yazan, cin çıkardığını, büyü bozduğu söylenen heterodoks şeyhler çalışma kapsamında ayrıntılı olarak değerlendirilmemiştir. Araştırmada 1990-2015 dönemine odaklanılmıştır. Çalışma, büyük ölçüde Diyarbakır kent merkezinde yapılan saha araştırmasına dayansa da, ilçelerin birçoğunda da görüşmeler yapılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne dair gözlemler ve literatür derlenmiş, elde edilen saha bilgileri analiz edilmiştir. Fenomenolojik yöntemle yapılan saha araştırması ile insanların gündelik yaşamları, pratikleri ve rutinleri kendi bağlamı içerisinde "keşfedilmeye" çalışılmıştır.

Saha araştırmaları sırasında 105 görüşme ve çok sayıda gezi-gözlem yapılmıştır. Bu görüşmelerin birçoğu yaklaşık 2 saat sürmüş ve 2012-2015 Mayıs tarihleri arasında yapılmıştır. Görüşmelerde farklı ideolojik, siyasi ve dinî grupların yaklaşımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Derinlemesine mülakat yapılan görüşmecilerin 36'sı 18-30 yaş aralığında, 31'i 31-45 yaş aralığında, 26'sı 46-60 yaş aralığında, 12'si 61 yaş ve üzeri kimselerden oluşmuştur. Bunların 17'si kadın 88'i ise erkek katılımcıdır. Bu görüşmelerde; işsiz, öğrenci, avukat, basın çalışanı, öğretim üyesi, seyda, din görevlisi ve dernek temsilcisi gibi farklı meslek grupları ile görüşmeler yapılmıştır. Kartopu örneklem yöntemi ile "kozmpolit ve geleneksel yönlendirici" kişi veya kişilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Zorunlu Göç, Yerinden Edilmişlik ve Yerinden Olma

Kişi ve gruplar doğdukları, büyüdükleri ve kültürüyle yetiştikleri yerleri bazen isteyerek terk ederler. İyi bir yaşama kavuşma isteği ve kentsel olanaklar belki de bunu en geniş manasıyla karşılamaya yetmektedir. Ancak diğer taraftan birçok göçün de isteğe bağlı olmadığı unutulmamalıdır.

Toplumların ve bireylerin yaşadıkları topraklardan devlet ya da kişiler tarafından başka bir yere göç etmeye zorlanması farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Göç edenlerin rızası dışında başka bir güç tarafından zorlama yöntemlerle mekân değiştirme olgusu yerinden olma, yerinden edilme, tehcir ya da zorunlu göç şeklinde tanımlanmaktadır (HÜNEE, 2006: 24; TESEV, 2006: 20; Keser, 2011a). Bu

ayrımelerde zorunlu göç bir üst başlık gibi kullanılmakta fakat yerinden olma/edilme konusu tartışma yaratmaktadır. Yerinden olma kavramının kullanımı kitleleri göçe zorlayan faili sakladığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu görüş sahiplerine göre, yerinden edilme kavramı göçün isteğe bağlı olmadığını açıkça ortaya koymakta, yerinden olma kavramı ise faili tümüyle görünmezleştirdiği için devletçi bir anlayışın ürünü olarak değerlendirilmektedir (Kaya, 2009: 49; Çağlayan vd. 2011: 17). İki kavram da BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından 1998’de kabul edilen *Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler* metninde geçmektedir (Kâlin, 2005). Bu belgenin açıklamalar bölümünde zor kullanarak yapılan göçler yerinden edilme şeklinde tanımlanmaktadır. Bütün olarak ilgili tartışmalar değerlendirildiğinde “zorunlu göç” kavramının hem daha kapsayıcı olduğu ve yargı ifade etmediği hem de yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir (Yanmış ve Kahraman, 2013).

Şekil 1: Zorunlu göçlerin yapılaş sebeplerine göre tasnifi.³

Sosyal realite dikkate alındığında çoğu zaman egemen güçlerin menfaati, kendi güvenliğini sağlama, tehlikeli gördüğünü zayıflatma ya da yok etme amacıyla yaptırılan tehcirlerin daha büyük sorunlar doğurduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sıklıkla uygulamaya konulan ve bölgenin bugünkü nüfus yapısını büyük oranda belirleyen zorunlu göçler Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Osmanlı'nın güvenlik sebebiyle uyguladığı bu politika Cumhuriyet idaresi tarafından daha çok ulus-devlet inşası için kullanılmıştır.⁴ 1920 ve 30'larda tehcirler yaşanırken toplumsal bünyede en büyük etkiyi 1990'lı yıllardaki zoraki göçler yapmıştır.

90'larda devletin güvenlik sebebiyle boşalttığı köylerden göçenler ya da devletin güvenliği sağlayamaması sebebiyle yaşanan göçler çok sayıda çalışmanın konusu olmuştur. Göçler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde ekonomik ve psiko-sosyal açıdan şehre gelmek için hazırlığı olmayan insanlar⁵ şehirde farklı sorunlarla karşılaşmışlardır. Bazen de bu yeni fırsatlar yaratmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, göçler çoğu zaman hazırlıksız yapıldığı için göçmenler şehirde konut sıkıntısı, işsizlik ve ekonomik problemler yaşamıştır. Aile, köy, aşiret bağlılığı yerine yeni grup kimliklerinin oluşmasının önü açılmıştır. Şehirde tutunmaya çalışan genç ve ikinci kuşaklar yeterince eğitim alamamıştır. Bunlar kolayca suçla bulaşmışlardır. Zorunlu göçle kentlere gelen birçok kişi ya da grup buralarda dışlanmaya maruz kalmıştır. Bu da göçmenlerin toplumla bütünleşmelerini geciktirmiştir. Yoğun göçler etnik kimliğin, dini gruplaşmaların ve mafyatik yapıların güçlenmesine yol açmıştır. Göç öncesi sahip olunan ailevi yapının korunmasında zorluklar yaşanmış, bunun sonucunda da toplumun

³ Bu şema kaynaklardan derlenen bilgilerle hazırlanmıştır. Bkz. (Keser, 2011a: 11; Mutlu, 2009: 14-17).

⁴ Karpat, göçlerin etnik yapılanmada kuvvetli bir araç olduğunu tarihsel verilerle ortaya koymuştur. Tehcirler hem şekilsel açıdan şehirlerin nüfus özelliklerini değiştirmekte hem de süreç içerisinde göç eden grupların yerleşik halklar arasında eriyerek dönüşmelerine yol açmaktadır. Bkz. (2010).

⁵ Hünee'nin araştırmasına göre zorunlu göçe tabi tutulan şehirlilerin %70'i kırsalda yaşayanlarında %41'i göç öncesi bilgilendirilmişlerdir. Çalışmaya katılanların %40'ı sözlü bildirimden 1 hafta içinde göçe tabi tutulmuşlardır (2006: 107).

birçok temel değeri yok olmaya başlamıştır. Geleneksel kontrol mekanizmalarının zayıflaması ve değerlerin yozlaşması ile hayata tutunmaya çalışan göçmenlerin yasadışı ve gayri ahlaki işlere yönelmesi kolaylaşmıştır. Dil bilmeyen kadın ve yaşlılar için göç daha çok eve kapanma ve psikolojik sorunlar üretmiştir. Zorunlu göç sürecinde bir takım hukuk dışı uygulama ile karşılaşmıştır.⁶

Kişilerin kendi isteği ile yaptıkları göçlerden farklı olarak hiçbir birikim ve ön araştırma yapmadan, istemeyerek başka mekânlara taşınması aynı düzlemde ele alınmamalıdır. Özellikle etnik, dini ve siyasi sebepli olan tehcirlerin uzun vadeli problemlere kaynaklık yapacağı bilinmelidir.

Göçlerin Dini Ve Sosyal Yaşama Etkileri

Zorunlu ve isteğe bağlı yapılan göçlerin şehir halkının gündelik yaşamına ve dini hayatına etkileri dört başlık halinde özetlenebilir. Otantik şehir yaşamının bozulması, dini değerlerdeki çözülme ve arafta kalan gençliğin dini değerlerden kopması dikkat çekicidir. Göç sonrasında daha çok dini değer ve normlarda bozulmalar gözlenmiştir. Bunun yanında belirli çevrelerde ve koşullarda dinsellikte artışın yaşandığı da belirtilmelidir.

Otantik Şehir Yaşamının Bozulması ve Dini Değerler

Yoğun göçlerin yaşandığı yerlerde göçmenlerin eski sosyal yapılarının yıkıldığı yeni bir yapı ve değerler sisteminin kurulamadığı durumlarda sosyal anomi ya da sapma davranışlarının görülmesi yaygındır. Hususiyile hazırlıksız yapılan göçlerden sonra yaşanan parçalanmalar dini değerler açısından ve psikolojik olarak toplumda ciddi sorunlara sebep olabilmektedir.

Aşiret ve ailelerin göç sürecinde parçalanması, yeni yerleşim yerinde çok sayıda kişinin aynı evde kalması, çocukların ve gençlerin çalışma zorunluluğu, eğitim alamamaları dahası bu yaşlarda öğrenmeleri gereken geleneksel, dini ve ahlaki değerler yerine sokak kültürü içinde kalmaları önemli handikaplardır. Bu süreçte toplumsal değerlerin kazanılması, karakter ve kişiliğin oluşmasında en önemli rolü oynayan otoritelerin⁷ sarsılması yeni yetişen neslin geleneklerden uzaklaşmalarına neden olmuştur. Ayrıca yaşanan ekonomik sıkıntılar, sosyal kontrol mekanizmalarının zayıflaması bireyleri kanun dışı ve gayri ahlaki işlere sevk edebilmektedir. Yine çalışmalarda görüldüğü gibi kontrolsüz göçler yaşlıların ve ebeveynlerin konumunu sarsmakta, bazı psikolojik travmalara yol açabilmektedir.⁸

Diyarbakır'ın dini-geleneksel değerlerine olumsuz etkide bulunan faktörlerden birisi de, yerli halkın ve bazı lider kişilerin yaşanan terör, şiddet ve OHAL uygulamalarından rahatsız olup, daha güvenli yerlere göç etmesidir. Genel olarak orta yaş ve üzeri görüşmecilerin üzerinde durduğu nokta şehir kültürüyle yetişmiş, belirli ekonomik ve sosyal sermayeye sahip şehir soylu kimselerin göç etmesi ile şehrin daha önceki sosyolojik özelliklerini kaybettiği konusudur. Bu görüşmecilere göre Diyarbakır, 90'lı yılların öncesinde göçle gelenlere belirli oranda şehirli değerleri kazandırma gücüne sahipken, bu tarihlerden sonra yaşanan iki yönlü yer değiştirmeler şehrin katalizör olma vasfını yok etmiştir. Çünkü dışarıdan gelen nüfus çok büyük ve göçe hazırlıksızken, şehirden dışarı yapılan göçler hem dini ve geleneksel hem de modern kültüre katkı yapabilecek "niteliklik"teydi. Orta yaş üzeri, kendini sosyalist olarak tanımlayan bir görüşmecinin şu değerlendirmeleri bunu açıklar mahiyettedir:

⁶ Göçün nedenleri, sonuçları ve Diyarbakır'da ne kadar zorunlu göç yaşandığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. (TBMM, 1997; Yüksek, 2008b; TESEV, 2006; Göç-Der, 2001; Kaya, 2009; Saraçoğlu, 2011; Keser, 2011a; Şeker vd. 2010; Çağlayan vd. 2011; Bağlı ve Binici, 2005; Erkan ve Bağlı, 2005; Yağız vd. 2012; Aker vd. 2002; Kızmaz ve Bilgin R., 2010; Mutlu, 2007: 99-102; GBB, 1996). Yanmış'ın (2015) araştırmasında katılımcıların %63.4'ünün 90'lı yıllardan sonra şehre taşındığı tespit edilmiştir.

⁷ Durkheim, geleneğin devamında, gerçek özgürlüğün, karakterin ve kişiliğin oluşmasında otorite ve disiplinin birinci derecede rol oynadığını belirtir. Karakter ve kişiliği oturmayan kimselerin özgürlüğü suistimal edeceğini veya bunun kıymetini bilemeyeceğini iddia eder. Bu durum din dahil toplumsal değerlerin toptan çözülmesine ve bireysel, toplumsal bunalımların yaşanmasına neden olur. Bkz. (Nisbet, 2013).

⁸ Göçmenler üzerine yapılmış çalışmalar için bkz. (Kızmaz ve Bilgin R., 2010: 286; Okumuş, 2009: 30, 32; Arı, 2010: 145; Keser, 2011a: 128, 129; Aker vd. 2002: 101).

12 Eylül darbesi ve biraz sonrasına kadar burası dar bir şehirdi. Bundan önceki göçler bir şekilde hazmediliyordu. 1990'larda PKK'nın başlattığı savaşın etkileri hissedilmeye başlandı. Köylerin boşaltılması büyük göçleri başlattı. 80'lerin ortalarına kadar doğal yapısı içinde kabul edilen göçler, köy boşaltmaları ile kenti zorladı. Bu, hiçbir hazırlığı olmayan, fakir ve kültürsüz kitle şehri değiştirdi. Geleneksel yapı hızla bozuldu. Birbirinden utanan, birbirini tanıyan şehir bir anda birbirine yabancılaşmaya başladı. Diyarbakır daha öncesinde metropol bir şehirdi ve göç olsa da bu kimliğini korurdu. Hinterlandını hep dönüştürmüştür. Kent kültürü vardı burada. Göç bunu dağıttı. Gelenler önce elde avuçta olanı bitirdiler. Namus, gelenek korunmak istendi başlarda. 'Eldeki bitince onur da ağlamaya başlıyor'. Halk ayakta kalmak için çabalarken ar, namus, değerler yıkılmaya başladı. Hatta öyle oldu ki hırsızlık, 'yapacak bir şey yok', 'başka imkân yok' denilerek savunulur oldu (Erkek, 47).

Göçün ilk yıllarında değerlerini korumak isteyen aileler bir süre sonra hem ekonomik yetersizlik hem de çocukların şehirde kontrol edilememesi sebebiyle bunu yerine getirememiştir. Bölgenin daha kültürlü yerli aileleri ve yetişen eğitilmiş yeni orta sınıfının da sürekli başka illere göç etmesi göçmenlerin kırsal değerlerinin şehirlerde hâkimiyet kazanmasına zemin hazırlamıştır (Özer, 2010: 280). Yukarıdaki ifadeler şehirli bir görüşmecinin değişimi göç bağlamında nasıl ele aldığını, dahası yaşanan yoksulluğun zamanla değerleri nasıl aşındırdığının bir özetidir. "Eldeki bitince onur da ağlamaya başlıyor" sözü bölgenin göç sonrası dönemini anlatmak için sıklıkla kullanılmaktadır.

Hızlı nüfus hareketleriyle bir değişim yaşayan bölgede daha önceleri tanışıklıktan kaynaklanan sosyal kontrol zayıflamaya başlamıştır. Tanışıklıkların azalması, halkın birbirine yabancılaşması, ekonomik sıkıntılar yer yer "utanma duygusunun" kaybedilmesine ve toplumsal değerlere uygun görülmeyen davranışların "istenmeyerek" de olsa onanmasına kapı aralamıştır. Dahası geleneksel toplumlarda baskı unsurlarından biri olan utanma duygusunun yerini modern toplumlarda olduğu gibi "suçluluk-kanun korkusu" (Jenks, 2007; 49) almadığından geleneksel ve dini değerler yerini kültürel boşluğa bırakmıştır. Z. Bauman da, kentin kırsal yaşamın aksine bireyleri özgürleştirdiğini ve ahlaki açıdan başkalarının denetiminden kopardığını belirtmektedir. Şehirlerde oluşan bu "sivil dikkatsizlik" zamanla "ahlaki görünmezlik" atmosferi meydana getirmektedir (1998: 80). Göçmen ailelerde orta yaş ve üzeri kimselerin toplumsal değerleri tutucu, koruyucu eğilimlerine karşılık ikinci kuşağın daha çok suça bulaşması ve geleneksel değerleri terk etmesi (Yağız vd. 2012: 201) bu açıdan değerlendirilebilir. Kalabalıklar ahlaki görünmezlik sağlarken muhafazakar kimselerin tepkisine yol açabilmektedir.

Göçlerin toplumsal düzende yaptığı kırılma fenomenolojik dille söylenirse, toplumda mevcut konsensüs'ün bozulmasıyla sosyal düzen sarsılmıştır. Bu yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan Schutz, bireyin failliğini kabul etmekle birlikte gündelik hayatın bir "konsensüs" olduğunu, ancak ortak bir müzakere ile belirlenebileceğini söylemektedir. Toplumda uzlaşma bozulduğunda kargaşa ve düzensizliğin hâkim olmaya başlayacağı öngörülür. Bu açıdan birey, sosyalleşme sürecinde "sağduyu bilgisi" ya da kendi toplumumuz içerisinde nasıl davranacağımız konusunda ortak "bilgi stoklarını" öğrenir. Bu bizim düşünce ve davranışlarımızı bir parça belirler. Yine, bilgi stoklarımız içerisinde deneyimlerimiz ve nesnelere belirli şekillerde ortak sınıflamalara ayrılır ve "tipleştirmeler" yapılır. Toplumdaki hemen herkesin yaşam dünyasını benzer görmesini sağlayan ortak kabuller ya da "karşılıklılık-öznelerarasılık" üretilir. Sonuç olarak hayat atomistik bireylerin değil paylaşan bireylerin ürünüdür. Sosyal düzen hem aktif bireyler hem de kural koyan toplumun ortak deneyimlerinin bir ürünüdür (Slattery, 2010: 233; Swingewood, 1991: 316-318). Hususiyile hazırlıksız yapılan zorunlu göçlerin geleneksel yapıda işlevsel olan ayıplama, kınanma korkusu ve dini sınırlamaları zayıflatırken modern toplumda olması beklenen kanun korkusu-suçluluk duygusunun gelişmesini engellediği görülmektedir. Bunun sonucunda da toplumda ortak sağduyu ve kabullerin azaldığı görüşmeci ifadelerinden anlaşılmaktadır. Göç yaşamamış yerli başka görüşmeciler de, ekonomik imkânsızlıkların ve göçlerin geleneksel değerleri nasıl aşındırdığını ve toplumun ortak kabullerini (common sense) nasıl bozduğunu benzer şekillerde ifade etmiştir:

Ekonomik olarak zayıf olan aileler kısa sürede geleneklerini-yaşam tarzlarını değiştirmeye başlıyor. Birbirini görüyorlar. Ayıplanmamak için önce kızlarını çalıştırmak istemiyorlar ama zamanla ekonomik durum bunu zorluyor. Para kazanan çocuklar da biraz aileden bağımsızlaşıyor (Kadın, 38).

Köylerden yaşanan hızlı göç şehri tanınmaz hale getirdi. Gelenek, din bırakmadı. Özellikle yakın çevresi ile aynı semte taşınmayanlar bir süre sonra ahlaksız işlere bulaşmaya başladı. Toplumsal baskının olmadığı yerlerde ahlaksızlık kolay (...) (Erkek, 57).

Bölgede yaşanan göçler ve sonrasındaki sosyal kargaşa ortamında aileler bulabildikleri yerlere göç ederek bir parçalanma yaşamıştır. Göçü takip eden yıllarda ise ekonomik, adli ve aile içi sorunlar sebebiyle ayrı bir dağılma süreci yaşanmıştır. Başka araştırmalarda da tespit edildiği gibi, şehirleşme, büyük ailelerin küçük aileye dönüşmesi, kadının öne çıkması ve yaşlıların-babanın otoritesinin sarsılması Kürtlerdeki geleneksel ailevi değerleri⁹ olumsuz etkilemiştir (Neyzi ve Darıcı, 2013: 58, 59 vb.). Çağlayan vd.'nin çalışmasında ise yoğun ve kontrolsüz göçler, mevsimlik işçi hareketlilikleri, dağa çıkışlar, uzun süreli gözaltılar ve tutuklamaların çocukları baba otoritesinden uzaklaştırdığı, değer eğitimi olumsuz etkilediği tespit edilmiştir (2011: 60). Eski sosyal kontrol mekanizmaları işlevlerini yerine getiremezken yerine yenilerinin kurulması zaman almıştır. Özellikle kadının hak ettiği değeri kazanması sıkıntılı bir süreç olmuştur. Aile ve akrabalık ilişkilerindeki kopukluk, terör-şiddet hadiselerinde eşini kaybeden kadınların çaresizliği, ekonomik sıkıntılar, çocukların kontrol edilememesi, aile içi şiddet ve kolay yoldan para kazanma arzusu gibi nedenlerle bölgede fuşun hızla artması dini ve toplumsal değerleri zedeleyen başka bir problemdir (Sümbül, 2005).

Bölgenin geleneksel ve yoksul bölgelerinde kadınların çalışması hâlâ hoş görülmemektedir. Burada temel sorun namus meselesidir. Kız çocuklarının aileyle beraber tarla işlerine gitmesi problem olarak görülmezken, bakıcılık, ev temizliği, iş yerlerinde temizlik ve çaycılık çoğu zaman çevreden gizlenerek yapılmaktadır. Özellikle evlenen kadınlar çalışmak istediğinde bu daha çok ayıplanabilmektedir (Kalkınma Merkezi, 2010: 49, 50). Bu sebeple yoksulluğun yaygın olduğu semtlerde kadınlar büyük oranda mevsimsel tarım işçiliğini yapmaktadır (Biçim, 2012). Diğer taraftan iş gücü açısından vasıfsız olan bu kadınlar için bahsi geçen işler önemli maddi olanaklar sağlamaktadır. Bu durum dini ve geleneksel değerlerle gündelik yaşamın zorunlukları arasında çatışmaya neden olmaktadır.

Görüşmecilere göre, ekonomik yetersizlik ve ivedilikle bu sorunun giderilmesi gerekliliği birçok bireyde dini ve geleneksel değerlerin paranteze alınmasını netice vermiştir. Çok sayıda görüşmecinin de ifade ettiği gibi “az iş, çok para” (Erkek, 45), “para kazan, adam ol, ayaklarının üzerinde dur” (Erkek, 22), “para gelsin de nereden gelirse gelsin” (Erkek, 43) ve “her şeyin esası paradır. Para olmadan bişey olmaz” (Erkek, 53) felsefesinin toplumda yozlaşmaya neden olduğu düşünülmektedir. Harvey’in, neo-liberalizmin mottoları olarak izah ettiği, “kafanı kullan”, “kolay yoldan para kazan” ve “dolandır, çal, yakalanma ihtimalin düşük” anlayışlarının günümüz toplumlarında değer ve etik krizler doğurduğu görülmektedir (2013: 218, 219). Baumann bunu, *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?* (2010) şeklinde ironik bir dille eleştirmekte ve liberal dünyada ahlaki ilkelerin gücünü hızla kaybettiği tezini savunmaktadır. Türkiye’nin batısında 80’lerden sonra özellikle liberal sosyo-ekonomik politikalarla hızla liberalleşme artmıştır. Bunun neticesinde moda, reklam ve tüketim kültürünün etkisiyle, tüketimin olmazsa olmazı “para kazanma”, “köşe dönme” hırısı “her yol mübah”, “alan razı satan razı” anlayışı toplumda yerleşmiş, “dayanışma”, “tasarruf”, “ayağını yorganına göre uzat” gibi birçok geleneksel değeri önemsizleştirmeye başlamıştır (Bayhan, 2011: 239, 241). Hem literal hem de sahadaki bulgulardan hareketle, 90’lı yıllarda yaşanan terör-şiddet hadiseleri sebebiyle liberal tüketim anlayışının Güneydoğu’ya gecikmeli geldiği ve 2008’den sonra hızla yayıldığı tespit edilmiştir. Görüşmecilerin, insanların dini-ahlaki kuralları hiçe sayarak zenginleşme dürtüsünü daha

⁹ Türkiye’de yaygın olduğu düşünülen ailevi değerler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (ASAGEM. 2010: 355) Bölge illerinde bazı ailevi değerlere ilişkin halkın tutumuyla ilgili bkz. (Erkan, 2005; TÜİK, 2014).

çok yoksullukla izah etmeye çalışmalarına karşın burada tüketim kültürünün oluşturduğu “yoksunluk” hissini de çok belirgin bir şekilde değerleri aşındırdığı belirtilmelidir.

Kentte hem göçmenlerin nitelikleri hem şehrin alt-üst yapı yetersizlikleri hem de göçmenler için uyum politikalarının olmaması sebebiyle yoğun göçler geleneksel hayatı olumsuz etkilemiştir. Bu çerçevede göç üzerine yapılan aşağıdaki değerlendirmeler de ufuk açıcudur:

Göçlerden sonra akıl tutulması yaşandı. Toplumda travma var, cinnet geçiyor. Göçler tsunami gibi her şeyi dümdüz etti. Kadınlarımız, gençlerimiz, yaşlılarımız hâlâ ne olduğunu anlayabilmiş değil. Gördüğüm değişime inanamıyorum (Erkek, 49).

Göçmenlerin yeni yerleşim yerlerine uyum sağlamalarında birçok faktörün etkili olduğu söylenebilir. Öncelikle göçmenlerin ekonomik yeterlilikleri, iş gücü becerileri, eğitim durumları, dil becerileri önemlidir. Diğer yandan göç alan şehirlerin iş imkânları, konut stokları, eğitim, sağlık ve sosyal alt yapı yeterlilikleri göçmenlerin şehre adaptasyon hızını belirler. Bir başka konu da göçmenlerin kültürel manada alıcı olması şehir kültürünün de göçmenleri dönüştürecek bir düzeyde olması gerekir. Bu açıdan Türkiye’den Avrupa’ya giden çoğu eğitimsiz, köylü işçilerin önemli kısmı uyum sorunu yaşarken ABD’ye giden eğitilmiş göçmenlerin kısa sürede bu topluma entegre oldukları görülür. Burada hem Türk göçmenlerin sosyo-kültürel durumu hem de ABD’nin bir göçmen ülkesi olması hasebiyle uyum sorunu uzun zaman almamaktadır (Kaya İ., 2007: 115).

Göçmenlerin sosyo-ekonomik açıdan şehre hazır gelmemesi diğer taraftan da Diyarbakır’ın geleneksel kültürel yapısının bozulması sebebiyle şehirde dini ve sosyal değerler hızla aşınmıştır. Yoğun yer değiştirmeler şehrin otantik yapısını bozduğu gibi otantik kültürünü de deforme etmiştir.

“Hafıza Zincirinin” Zayıflaması ve Dini Değerler

Yapısal-işlevselci kuram toplumdaki temel kurumlar ve sosyal sistemin, değerler ve normlar aracılığıyla bireylere kimlik kazandırdığını iddia etmektedir. Bireyler sosyalleşme, kimlik kazanma süreçleri, eğitim, çalışma hayatına katılma gibi gündelik pratiklerle toplumsal yapının şeklini almaya başlarlar (Wolf, 2004: 21-3).

Zorunlu göçlerin yol açtığı yoksulluk, aile yapısındaki fiziksel ve değerlere ilişkin çözümler, kentte oluşan sosyal çöküntü alanları, barınma ve geçinme sorunları her yaş grubunda farklı psiko-sosyal problemler doğurdu. Bunların en yıkıcılarından birisi çocukların yeterince eğitilememesi ve suça bulaşmalarıdır (Bohm, 1997: 74). Bölge üzerine yapılan çalışmalarda bunu doğrulamaktadır. Diyarbakır’da polislin haklarında suç kaydı tuttuğu çocukların %70’inin göçmen ailelere mensup olduğu görülmektedir. Bunların önemli bir kısmının sosyo-ekonomik açıdan oldukça düşük seviyedeki ailelerde yetiştiği ve parçalanmış ailelerin fertleri olduğu tespit edilmiştir (Kızmaz ve Bilgin R., 2010: 277, 291). Batman’da da yasadışı eylemlere katılan çocuklar üzerinde yapılan incelemelerde hakkında yasal işlem yapılanların %63,1’inin 90-94 yılları arasında göç yaşamış ailelere mensup oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Çetin, 2013). İstanbul, İzmir ve Diyarbakır’da zorunlu göç mağdurları üzerine yapılan başka çalışmalarda da, göçün çocuklar başta olmak üzere toplumda ahlaki çöküntüye yol açtığı tespit edilmiştir. Göç mağdurları ekonomik, mekânsal, etnik dışlamaya maruz kalmakta ve yasadışı işlerin gündelik hayatın bir parçası olduğu mekânlara itilmektedirler (Yükseker, 2008b; Arı, 2010: 146).

Göçlerin dini hayata olumsuz etkilerinden biri, köyde yeterince dini bilgi ve kültüre sahip olmayan halkın şehirde yaşanan zor şartlar ve kültürel şokun etkisiyle dinden uzaklaşmaları olduğu iddia edilmektedir. Çoğu görüşmeci, zorunlu göçlerin oluşturduğu ekonomik, barınma ve beslenme gibi temel gereksinimlerin göçmenleri dini hayattan kopardığına dikkat çekmektedir. Bunların bir kısmı, birinci kuşağın bu uzaklaşmayı yaşadığını söylese de asıl değişimi göçmen ailelerin çocuklarının yaşadığını söyleyenler ağırlıktadır. Aile büyüklerinin şehirde tutunmak için çare araması, kadınlar ve yaşlıların şehre alışmasının kültürel ve dilsel açıdan zaman alması gençler ve çocuklarda otorite boşluğu meydana getirdiği düşünülmektedir. Diğer taraftan aile büyüklerinin de göç öncesinde dini

bilgi ve eğitimlerinin çok iyi olmadığı kanaati yaygındır. Bazı yaşlı seydarlarla yapılan görüşmelerde de sanılanın aksine 70 ve 80'li yıllarda, köylerde çok az sayıda yetişmiş seydanın olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Kırsal toplumda halk dindarlığının yaygın olduğu ve içerisinde çokça hurafe barındırdığı seydarların genel düşüncesidir. Bu görüşmeciler kırsalda zayıf olan dini alt yapının şehrin zor şartlarında iyice yetersiz kaldığı ve dini değerlerin yeni nesle aktarılamadığı kanaatindedir. Kültürel farklılık kuşak çatışmasını derinleştirdi:

Biz iki tür göç verdik. Cumhuriyet'ten beri şehir hep kültür-sermaye göçü vermiştir. Bu en büyük problem. Bunun yerine sıfır kültür sıfır sermaye girişi olmuştur. Bu mağdur kırsal nüfusun hem ekonomik zorluk hem de 28 Şubat'ın etkisiyle din eğitimi alması engellendi. Ana-baba geçim derdindeydi. Çocuklar sahipsiz kaldı, din eğitimi alamadı-almadı, başka yerlere kaydı. Göçle gelen kuşakta dini konularda cahil çok gençle karşılaştık. Yapmak istiyor, gönlünde dine meyil var ama dinden uzaklaşmış. Küçüklüğünde din eğitimi, aile eğitimi almamış. Ailelerin ekonomik zayıflığı maddi konulara meyli artırdı. Ahlaksızlıklara bulaştılar, uyuşturucu ve fuhuş geçim kapısı oldu (Erkek, 63).

Alevilik daha çok kırsaldır. Genelde toprak ve hayvancılığa bağlı olmuş. İbadet yapmak şehirde zordu, köyde kolaydı. Düşünün buraya göç ettikten sonra yıllarca uğraştık ancak bir cemevi açabildik. Şimdi burada dedelerle yeni kuşak anlaşma sorunu yaşıyor. Çünkü onlar köyde yetiştiği için daha çok Sünnileşmişler, bu konuda biz farklı düşünüyoruz. Bir kır-kent ayrılığı var (Erkek, 38; Kadın, 40).

Bir tarikatın vekili konumunda bulunan görüşmecinin söylediği, "gençler ibadet yapmak istiyor, gönlünde dine meyil var ama dinden uzaklaşmış" sözü Dikeçligil'in, sosyal ve kültürel olan arasında yaptığı ayırım üzerinden okunabilir (2007: 147). Buna göre görüşmecinin de belirttiği gibi gündelik yaşamında dine çok fazla yer vermeyen bazı kimselerin zihinsel olarak dini bağlılıklarını devam ettirmeleri dikkat çekicidir. Çok sayıda göçmen ailenin yaşadığı bir semtte yapılan alan çalışması sırasında madde kullandığı sonradan anlaşılan bir brup gencin inanç ve ibadetlerle ilgili sorulara kızarak, "abi biz bu işleri yapıyoruz ama tabi biz de Müslümanız, biz de namaz kılıyoruz" şeklinde tepki göstermesi dinin davranışlardan ziyade zihinsel kodlar ya da kültürel olarak devam ettirilmesini akla getirmektedir. Gezi ve gözlem sürecinde Diyarbakır Suriçi'nde tarihi bir caminin avlusunda ve çevresinde uyuşturucu ticareti yapan kimselerin olduğu görülmüştür. Din görevlileri bu gözlemi doğrulamış ve bu kimselerin zaman zaman namaza geldikleri bilgisini vermiştir. Tarikat vekilinin de yukarıda örneklediği gibi, göçle gelmiş ve öncelikle temel gereksinimlerini karşılamak için gayret sarf etmiş ailelerde, bazı çocukların küçüklüğünde din eğitimi alamamış olduğu söylenmektedir. Ancak bu kişiler, ibadet yapması ve birşeylere inanması gerektiğini bir kültür olarak öğrenmiştir. Anlam dünyasında ve zihinsel/kognitif boyutta dindar, davranışsal olarak bunun nasıl yapılacağına dair bilgisi çok zayıf bir kuşağın olduğu düşünülmektedir. Merton'un da, "anomi" kavramıyla ifade ettiği buradaki durum, sosyal yapı ve kültürel yapı arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır (Akt. Bayhan, 2011: 237).

Yukarıdaki alıntılarda dikkat çekici noktalardan biri de dini yaşantının nesilden nesile aktarılmasında kontrolsüz göçlerin kesintiye neden olmasıdır. Başka araştırmalarda da, göçmen toplumlarda ikinci ve üçüncü kuşakların dini ve toplumsal değerler konusunda ilk kuşağa göre daha fazla çelişkili durumlarla karşılaştığı tespit edilmiştir. İlk kuşağın kendi kültürünü koruma direnci fazla olurken sonraki kuşaklarda aile, okul ve mabetlerde değer aktarımının sekteye uğradığı durumlarda yaşanan sosyal çevrenin hâkim kültürü yeni yetişen neslin değer yargılarını deforme etmeye başlar (Altıntaş, 2008: 259).

Durkheim geleneğinden gelen Halbwachs ve onun takipçisi bazı sosyologlar için din, büyük oranda atalardan yeni nesile aktarılan bir "hafıza zinciri"dir. Dini hayatın devamlılığı açısından bu aktarım hayati önem taşır. Bu sosyologlara göre, Modern Avrupa'da toplumlarının bir kısmında güçlü sekülerleşme yaşanması modernizmin dünyevileştirmesinden ziyade bu toplumların dinlerini yeni

nesillere aktarma konusunda başarısız olmalarından kaynaklanmaktadır. Nesilden nesile aktarılamayan din zamanla kültürel bir ögeye dönüşebilmektedir (Davie, 2005; Léger, 2004). Modern toplumlarda eğitim, teknolojinin yaygınlaşması ve sosyal ilişkilerin zayıflamasından kaynaklanan dini hafıza zincirinin parçalanmasına Kürt toplumunda büyük oranda zorunlu ve kontrolsüz göçlerin neden olduğu söylenebilir. Connerton'un da "kollektif bellek" (1999, 7, 8) dediği toplumsal sürekliliği sağlama unsuru göçlerle beraber bir parçalanma yaşamaktadır. "Göçle gelenler dini olumsuz etkiledi. Anne-babalar dine biraz meyilli ama çocuklar koştular. PKK'yı da azdıran bunlardır" (Erkek, 61) türünden söylemler de kuşaklararası değer aktarımında sorunların olduğunu göstermektedir. Artan modernleşmenin de etkisiyle şehirlerde dini hafızanın korunması iyice zorlaşmıştır. Yapılan görüşmelerde özellikle dini ve sosyal konularda yeterli donanıma sahip olmadığı gözlenen ailelerde bu açıdan daha büyük bir kopukluk yaşandığı ve kolektif belleğin zayıfladığı sonucuna ulaşılmıştır. Gençler bekleneceği üzere bunu daha güçlü şekillerde yaşarken orta yaş ve üzeri kimseler de değişen toplumsal yapı sebebiyle yeni bir yaşam tarzı geliştirmeye başlamıştır;

Göç sürecinde medreseler kârlı çıktı, güçlendi, ama genel olarak hazırlıksız halk şehirde çok bozuldu. Eskiden dini bilgisi çok olmasa da kafa karıştıracak tehlike yoktu. Yozlaşmaktan bozulmaktan uzaktı. Dini hayat tamamen itaat ve gelenek üzerine devam ediyordu. Ama şehirde PKK'nın malum ideolojisi, çeteler, okullar, sokak kültürü, kötü arkadaş derken Hizbullah da bunun üzerine geldi. Ekonomik imkânsızlıklar da ahlaksızlığı tetikledi. Hırsızlık, namus tüccarlığı, uyuşturucu, 'para gelsin de nereden gelirse gelsin' mantığı yaygınlaştı (Erkek, 43).

Bölgede yapılan bazı çalışmalarda ailenin dindarlık düzeyinin çocukların dini duygu, tutum ve davranışları üzerine kuvvetli etkilerinin olduğu görülmüştür (Atalay, 2005: 234; Arpacı, 2014: 115; Yanmış, 2015). Göçlerle beraber aile yapılarının zarar görmesi ve çocuklarla yeterli ölçüde ilgilenilememesi yukarıda da değinildiği gibi bölgenin dini hayatını etkilemiştir. Aynı yıllarda "Hizbullah olacak" korkusuyla birçok çocuğun camiye gönderilmediği de bilinmektedir (Yanmış ve Kahraman, 2013). Bu sebeplerle küçük yaşlarda din eğitimi alamayan bir göçmen kuşağın olduğu görülmektedir.

Araştırmalar kişiliğin çevresel faktörlerden çokça etkilendiğini göstermektedir. Buna göre birey dini, ahlaki, estetik erdemleri içinde yetiştiği iyi-kötü sosyal çevreden öğrenmektedir. Gündelik yaşamın kendine has öğreticiliği ve eğiticiliğinin bu noktada önemli bir rolü vardır. Birey, kişiliğinin temelini teşkil eden, ben kimim? Amacım ve hedefim nedir? Ne yapabilirim? Değerlerim ve ideallerim nedir? sorularına çevreden görerek, yaşayarak ve öğrenerek cevap vermektedir (Akto, 2011: 192-5). Çocukluk ve ergenlik döneminde kişinin henüz kendi iç kontrol mekanizmalarını geliştirmeden aile, gelenek ve dinin değerleri şekillendirdiği düşünülmektedir. Bu dönemde ergenin güçlü bir kişilik geliştirmesi ileriki yaşantısı adına önem arz etmektedir (Koç, 2004: 236, 237). Dolayısıyla çocukluk ve ergenlik dönemlerinde belirli bir ahlak, değer sistemi ve kişilik geliştiremeyen bireylerin olgunluk dönemlerinde karakter sorunu yaşamaması, toplumun değerlerine uymada problemlerle karşılaşması beklenebilir. Buradan hareketle hızlı değişim yaşanan bölgede gerekli ailevi, dini değer eğitimi alamayan kuşağın göçlerden en çok etkilenen kesim olduğu söylenebilir. Sosyolog bir görüşmecinin, "eskiden aşiret, şeyh, ağa vardı. Şimdi başiboş hiçbir yere boyun eğmeyen bir gençlik türedi" cümlesi muhafazakâr düşünce sahiplerinin anlayışını yansıtmaktadır.

Göçlerin dini hayata etkilerinden biri de daha önce bölgede yaşayan bazı seyda, şeyh ve din görevlilerinin 90'lı yıllarda değişik sebeplerle bölgeyi terk etmesidir (Pekasil, 2013: 34). Kırsaldan şehre gelen seyda ve şeyhlerin olmasına karşın buralarda belirli bir çevresi ve saygınlığı olan eski dini otoritelerin göç etmesinin dini hayatta bir boşluk oluşturduğu düşünülmektedir. Kendi babası da bu yıllarda bölgeden göç etmiş, tasavvuf alanında uzman bir görüşmeci, "90 sürecinde özellikle şehirli şeyhler ve bölgedeki tarikatlar da batı illerine gittiler" tespitini yapmıştır. Bir tarikatın vekili olan

başka bir görüşmeci de bu süreçte yaklaşık 17 yıl batıda başka bir ilde çalıştıktan sonra ancak 2012 yılında bölgeye geri dönebildiğini ifade etmiştir.

Göçler bağlamında dikkat çekici bir husus da, köy veya kasabalardan gelip şehirlerde bir dini gruba katılan seyda ve din görevlileridir. Bunların daha çok küçük gruplarda öncü rol oynadığı ya da PKK ve Hizbullah'ın 90 sürecinde henüz köklü bir dini tabanlarının olmadığı yıllarda bu gruplara güç kazandırdıkları söylenmektedir. Başka çalışmalarda da yoğun göç hareketlerinin olduğu toplumda yıkılan geleneksel anlam haritaları ve dayanışma formlarının yerini yeni oluşan hareketlerin doldurduğu görülmüştür. Böyle dönemlerde yeni gruplar kendilerine daha kolay meşru bir zemin bulabilmektedir (Çelik C., 2001: 144, 145). Görüşmecilerin bir kısmına göre, bölgede yaşanan değişim bu yıllarda en çok etnik ve dinsel şiddet kullanan yeni grupların işine yaramıştır:

Bu yıllarda köyden gelen seyda ve şeyhler burada tabanını kaybetti. Şehirde yeni bir kitleye ihtiyaç vardı. Yerli gruplar herkesi hemen hoca yapmaz. Diyanet olamazdı. PKK ve Hizbullah şiddetle adama, seyda-şeyhe ihtiyaç duyuyordu. Bunları iki grup da kullandı (Erkek, 62).

HDP¹⁰ ve Hizbullah, bunlara imkân verdi, kürsü verdi, saygınlık verdi. Konuşurken uzağiz diyorlar ama gerçekte öyle değil. Örgüt içinde ciddi sayıda seyda, molla kesimi oluştu. Halkta eskiden var olan 'Apocular komünist, Ermeni, dinsizdir' söylemine karşı, 90'larda dine yakınlaştılar. Göçle gelen çoğu seyda da ne para var, ne mekân, ne öğrenci. PKK ve Hizbiler¹¹ bunlara sahip çıktı. Mollalara kim parayı verirse onların yanında olur. Bunun eskisi de öyledir. Ulu Feyi kim verirse onun sözünden çıkmazlar¹² (Erkek, 42).

Bölgede, Nur grupları, İhvan-ı Müslimin çizgisi, Nakşi ve Kadiri grupların geleneklerinin olması sebebiyle, göçle gelen seyda ve şeyhlerin bu grupların içerisinde yer bulması kolay olmamıştır. Göçlerle köylerden gelen bu seyda ve şeyhlerin bir kısmı geçimini sağlamak ve irşat çalışmalarını yürütmek için ihtiyaç duyduğu sosyal, ekonomik şartları oluşturan yeni dini ve etnik gruplarla beraber hareket etmiştir. Eski yapının parçalanması özellikle Kürt ulusalcılarla din adamlarının yakınlaşmasını sağlamıştır.

Araftaki Çocuklar ve Dini Değerler

Dini ve geleneksel değerlerin zayıflaması ve modern değerlerin gelişmemesinin sebeplerinden biri göçmen çocukların şehirde sahipsiz kalmasıdır. Özellikle zorunlu göç ve başka zorunluluklarla ağır şartlarda şehre gelen ailelerin çocuklarında, yaşanan sıkıntılar ve yoksulluk, intikam, hınç ve nefret kültürünü geliştirmiştir. Ne kendi kadim kültürünün ne de yetiştiği modern çağın kültürünün çocuğu olan bu nesil için yaygın olarak "araftaki çocuklar" veya "z-nesli" tabiri kullanılmaktadır.

Y-kuşağı kavramı da postmodern çağın gençliğini tanımlamak için kullanılmaktadır. Artık teknolojiyle birlikte büyüyen, hızlı yaşayan, derin düşünce ve sabır gerektiren işlerden hoşlanmayan ve bireyselliği önemseyen bir gençliğin yetiştiği varsayılmaktadır. Buradan hareketle geliştirilen Z-nesli kavramı bölgede zorunlu göçlerle şehre gelen ve buralarda tutunamayan kuşağı tanımlamaktadır. Köyleri zorla boşaltılan, yakınlarını çatışmalarda kaybeden ya da onların engelli kalmasına şahitlik eden ve zor günlere dair çokça hikâye dinleyen bugünün genç kuşağı bir şekilde bunun intikamını içlerinde taşımaktadırlar (Gürcan, 2015). Yoğun nüfus artışları, kontrolsüz şehirleşme ve göçler terör-şiddetin beslediği sosyal ortamlardır. Dini, ideolojik, etnik, sosyo-ekonomik ve bölgesel açıdan kendilerine negatif ayrımcılık yapıldığını düşünen grupların seslerini duyurmak, haklarını almak için şiddeti benimsemeleri ve radikal gruplara katılımı kolaylaşmaktadır (Bilgin N., 2007: 51; Köseli, 2007: 116-118). Bahsi geçen semtlerdeki gençlerin terör, şiddet ve diğer yasadışı gruplara karışması bu sebeple

¹⁰ Çalışmanın başladığı dönemde Kürt ulusalcı hareket BDP çatısı altında siyaset yaparken 2013'te HDP kurulmuştur.

¹¹ Bazı muhafazakârlar bilinçli şekilde "Allah'ın Ordusu" anlamındaki Hizbullah kavramı yerine "Hizbi" demeyi tercih etmektedirler.

¹² Bölgede, ciddi bir fikri altyapısı olmayan, her daim güç, iktidar ve şöhrat peşinden koşan, küçük menfaatleri için her türlü şekle girebilen seydalar için "gâvur mella" ifadesi kullanılmaktadır (Tan, 2011: 121).

daha kolay olmaktadır. Ekonomik zorluklar bazı ailelerde çocukların küçük yaşlarda çalışmasını ya da sokaklarda çok zaman geçirmesine sebep olmuştur. Çok büyük bir kısmı göçlerle gelen ailelere mensup olan sokak çocukları, hırsızlık-kapkaç sabıkalıları ve yasadışı işlere bulaşanların toplumsal değerleri zayıflattığı bilinmektedir (Kızmaz ve Bilgin R., 2010: 277, 286, 291; Yüksek, 2008a; UMMK, 2012). Şehirde toplumsal olayların sık yaşandığı ve yukarıda çerçevesi çizilen genç kuşağın da çoğunluğu oluşturduğu Fiskaya/Seyrantepe/Bağlar semtlerinde oturan görüşmecilerin şu ifadeleri dikkat çekicidir:

Burada atılan taş Marks-Lenin için atılmıyor. Bize yaşatılmış bunca zulme karşı birikmiş bir kinimiz var ve polise attığımız taş aslında ona da değildir. Taş size bunu reva gören sistemdir, o yüzden taşın belediye durağına, polis aracına ya da bir iş yerine isabet etmesi önemli değildir. Eylemin içerisine girdiğinizde bunların anlamı yoktur (Erkek, 20).

Polise taş attınız mı tabi takdir ediliyorsunuz. Çevre, aile sizi buna teşvik ediyor, adam yerine konuluyorsunuz. Burada her ev bir akademi, her çocuk okula başladığında siyasal olarak bir kürdün çizgisini öğrenir. Evde öğrenmezse sokakta öğrenir. Halkımızın yaşadığı acı kolay mı unutulur sizce! (Erkek, 22).

Yoksulluğun bir kültüre dönüştüğü semtlerde yetişen ve genellikle eğitimsiz bazı gençlerde, toplumda egemen konumda olan ve kendi sorunlarının kaynağı şeklinde düşündükleri kimselere tepki vardır. Bu bağlamda bölgede egemen devlet erkinin en somut örneği olarak görülen polisin taşlanması ve din görevlileri dahil resmi görevlilerin düşman şeklinde kodlanması beklenen bir sonuçtur. Lewis de, yoksulluk kültürünün egemen olduğu toplumlarda temel kurumlara, hükümetlere, polisler, üst düzey bürokrasiye ve hatta din adamlarına karşı güçlü bir eleştiri bazen de nefretin oluştuğunu gözlemlemiştir. Mevcut sosyal düzeni hedef alan politik hareketler için yoksulluk kuşağındaki kişilerin yüksek bir protesto ve kullanılma potansiyeli sağladığı görülmektedir (1961: XXVII). Uzmanlar göç mağdurlarında işsizlik, güvenlik endişesi, sefalet, dışlanmaya bağlı olarak kendini zayıf hissetme, özgüven azalması ve insani ilişkilerde zayıflamanın olabileceği kanaatinde. Yapılan araştırmalarda bazı bireylerin bu psiko-sosyal travmaları aşmak için başkalarına şiddet uyguladığı ya da içerisinde kendini güçlü hissedeceği dini, siyasi, etnik gruplara katıldığı tespit edilmiştir (Şeker vd. 2010: 233, 244; Eren vd. 2010: 261; Erjem ve Gödelek, 2010: 214). Bölgedeki yoksul semtlerde gençlerin devlete karşı tepkileri, aşırı politikleşmeleri, örgütsel faaliyetlere katılmaları ve hatta suça bulaşmaları başka şehirlere göç eden Kürt gençlerde de görülmüştür (Yağız vd. 2012: 202, 203).

Hızlı değişimin yaşandığı toplumlarda kan bağına dayalı soy (nasep) asabiyetin zayıflaması bunun yerine sebep asabiyetinin güçlenmesi beklenen bir neticedir. Aşiretin ya da asabiyetin sağladığı güven duygusunun bölgede sivil toplum kuruluşları, yasal-yasadışı örgütler ve dini gruplarca tahkim edildiği düşünülebilir. Bunların yanında kitlesel hareketlere kolektif şuur kazandırmada yaşanan veya üretilen ortak adaletsizlik duygusu ve mağduriyet algılarının da önemli bir etkisinin olduğu unutulmamalıdır. Sosyal hareketlilik (mobilite) kuramcıları sadece din, milliyet, mezhep birlikleri çerçevesinde kolektivitinin oluşmayacağını, olan-yaratılan ortak ezilmişlik ve dışlanmışlığın yarattığı anlam çerçevesinin de büyük grup kimliği oluşturmadaki rolünü belirtirler (Zald, 1996: 265-273). Yaşlılar ve zayıfların yaşadıkları acıları kanuni ya da başka şekillerde telafi edememesi, bu kimselerin intikamlarını gençlere "havale etmesine" neden olabilmektedir. İntikamın miras bırakılması bu kültür çevresinde gençleri suça sevk edebilmektedir. Dahası, yaşanan geçmişin bir parça mitleştirilerek muhayyel acıları ürettiği düşünülmektedir. Muhafazakâr bir sosyolog görüşmeci, güçlü değer sistemine sahip olmayıp geçmişe dair çok sayıda acılı hikâyeyi dinleyen gençlerin tepkiselliğini bu "muhayyel acılar" üzerinden açıklamıştır;

Kırdan bir anda gelen halk, travma yaşadı, hayvanlarını kaybetti, fakirleşti, ortada kaldı, dilenci konumuna düştü. Bunların köyde hiçbir şeyi olmasa hayvanları vardı. Buranın kültürünü bilmiyor, çocuklarda özentisi başladı, baba işsiz, çocuk aç, bunlar bir tepki oluşturdu. 80'lerin sonu ve 90'larda aileler PKK'ya katılmasından korkuyordu. Şimdi bunun hıncıyla halk

örgüte, partiye yöneldi. Hiç kimse çocuğunun oraya (dağa) gitmesini istemez. Ama öyle bir travma yaşayan aileler var ki, ya korucu olacaksın ya göç! Hiç hazırlığı yok, zulüm, şiddet, bunların çocuklarında tabii büyük bir hınç var. O yıllarda PKK'lı imam bulamazdın buralarda, şimdi yüzlercesi var! İnsanlarda devlete karşı bir hınç oluştu (Erkek, 58).

Görüşmecilerin bir kısmına göre, küçük yaşlarda göç yaşamış ya da bu yıllarda doğmuş kuşağın handikaplarından biri de dini değerleri içselleştirememeleridir. Ailelerin öncelikli hedefleri ekonomi ve güvenlik olduğu için çoğu genç, küçüklüğünde sıkı aile disipliniyle mahrum kalmıştır. Yaşanan süreçte büyük ailelerin hem terör hem de göçler sebebiyle parçalanması, geçim sıkıntısı dolayısıyla çocukların ihmal edilmesi ve çocukların sokakta yaşamayı kültür edinmesi gibi nedenlerle dini ve geleneksel değerlerin özümsemediği ve modern değerlerinde öğrenilemediği tespit edilmiştir. Sosyal hizmetler uzmanı kadın bir yöneticinin (48) söyledikleri bunu özetler mahiyettedir:

Göçle gelenler ne köylü kaldı ne şehirli oldu. Aile bilinci kayboldu. Kısa yoldan zengin olma hayali insanları yanlış yollara saptırdı. Uyuşturucu ve fuhuş kısa yollar olarak görüldü. Cep telefonu, internet çok bozdu toplumu. Yaşanan mağduriyet yeni kuşakta isyana dönüştü, Allah'a isyan eden bile var. Şükür bilinci kayboldu. Bunlar "araftaki çocuklar". Çünkü anne, özellikle erkek çocuğu evde doyuramıyor. Sokakta karnı doyar diye bırakıyor kendi haline. Bu insanlar bir boşlukta ve tutunacak yer arıyorlar. Boş bir beyin nereye çekseniz oraya gidiyor. Bu deryadan PKK, Hizbullah, çeteler herkes faydalanıyor.

"Araftaki çocuklar" tabiri geleneksel ve modern olanı bir arada gören ama bunlardan gerektiği gibi faydalanamayan kuşağı tanımlamak için seçilmiş bir kavramdır. Ailesinde dini ve geleneği görürken dışarıda modern teknik/teknoloji ve değerler bu kuşağı kendine çekmeye başlamıştır. Ailelerin dini, geleneksel ya da modern değerleri çocuklara aktarma fonksiyonlarını yerine getiremediği durumlarda çocukların kültürel manada arafta kaldığı düşünülmektedir. Bu kuşağın genellikle dini değer ve normlardan uzaklaştığı gözlenmektedir. Aynı şekilde yaşanan psiko-sosyal-hermönitik boşluğu dinle dolduran bireylerin varlığı da gözlenmiştir. Özellikle marjinal dini gruplar bu boşluğu iyi kullanmışlardır.

Dinsellikte Artış

Diyarbakır'da genel kanaat hızlı şehirleşmenin dini değerleri zayıflattığını işaret etse de az sayıdaki görüşmeci göçlerin, şehirlerde dini hayata olumlu etkilerinin olduğunu düşünmektedir. Daha çok şehir soylu ailelere mensup görüşmecilerin kanaatine göre göçler, şehirli halkta ve göçmenlerde daha fazla dine sarılma hissi uyandırmıştır.

Şehirleşmenin dinselliği artırdığını iddia eden katılımcılar fikirlerini ifade ederken, göçmenlerin yaşadığı sosyal savrulma ve gayri ahlaki ilişkilerin toplumda korkuya yol açtığına dikkat çekmişlerdir. Şehirlerde artan hırsızlık çeteleri, madde bağımlılığı ve mafya grupları insanlarda endişeye sebep olmuştur. Dolayısıyla yapısal bir çözülme yaşamayan aileler kendileri ve çocuklarını bu işlere bulaştırmamak için daha dikkatli davranmaya başlamıştır. Saha çalışması sürecinde bu durumu ifade eden açıklamalarla karşılaşılmıştır;

Göçle gelenler dindarsa da bu gelenekseldi. Bunlar dini hayata katkı sağladı. Göçle gelenlerin bir kısmı çoluk çocuk dağa çıkmasın, çeteye bulaşmasın diye dindarlaşıyorlar. Benim kayın birader dinle pek ilgisi yok ama çocuğunu ... okuluna veriyor. Serseri, PKK'lı olmasın diye (Erkek, 42).

Muhafazakâr görüşmecilerin birçoğuna göre göçler önemli oranda toplumsal değerlerin zayıflamasına yol açmış olsa da karşı refleks üreterek bazı ailelerin dini-geleneği yeni nesillere aktarmasına vesile olmuştur:

Nüfus hareketleriyle hem iyi hem de kötü bir değişim oldu. Genel olarak baktığımda şimdi daha dindar bir Diyarbakır var. Eskisine göre dini yaşam daha iyi durumda. Bence şehirdekiler

dindarlaştı. Göçle gelenlerin ahlaksızlığı artırdığı söyleniyor. Yerli halk da bundan uzak durmak için ailelerine daha çok sahip çıkmaya başladı. Belki dini tanımak için daha çok gayret etti insanlar. Benim böyle çok arkadaşlarım var (Erkek, 36).

Ayrıca göçün oluşturduğu endişe ve yalnızlık hissini de insanları dine yönelttiği düşünülmektedir. Muhafazakâr bir katılımcı, göçmenlerin yaşadığı yalnızlık ve yabancılaşmanın onları dini değerlere sevk ettiğini şöyle ifade etmiştir; “Din olgusu insanın kendini garip olduğunu hissettiğinde daha çok ortaya çıkar. Kimsesiz olduğunuzda dine-namaza daha çok ilgi artar. Bazı insanımız burada kendini yalnız hissetti ve bunu camiyle, dinle gidermeye çalıştı”. Göç sonrasında bazı fertlerde oluşan ruhsal boşluğun doldurulmasında, başka şeylerin yanında cami ve derneklerdeki sohbetlerin de şehre aidiyet duygusu oluşturduğu düşünülmektedir. Buralardan yapılan maddi ve manevi yardımlar da bu bağlanmayı teşvik etmiştir (Çiçek N., 2008: 65).

Toplumsal kriz dönemlerinde dinin, sosyal düzeni yeniden kurma konusunda güçlü işlevlere sahip olduğu bilinmektedir. Berger, bu anlamda dinin, dünya-kurma, dünya-koruma, ilahi teodiseyi açıklama ve yabancılaşmayla başa çıkma konusunda işlevsel katkı sağladığını belirtmektedir. Hususiyile de toplumsal ve bireysel kriz dönemlerinde toplumda istikrarı sağlayan yasaların çiğnendiği, toplumun düzen için gerekli kuralları unuttuğu dönemlerde bu kuralların bütün fertlere hatırlatılması önem arz etmektedir. Başka yasallaştırma ve hatırlatma mekanizmaları da var olmakla birlikte, Berger’e göre tarihi olarak en etkin ve yaygın araç dindir (2011: 73, 75). Bu açıdan bölgede yaşanan hızlı sosyal değişim ve çözülmenin yerli veya göçmen ailelerin bazılarında dine yönelimi tetiklemeşi şaşırtıcı değildir. Kaya A. (2007), kendi isteğiyle göç eden, ekonomik durumu iyi ve dini gruplarla ilişkisi olan göçmen kadınların göç öncesine göre daha çok dindarlaştığını tespit etmiştir. Yapılan başka çalışmalarda da, dini grupların zemin bulmasında hızlı şehirleşme ve gecekondulaşmanın önemli bir faktör olduğu görülmektedir (Köktaş, 1993: 123; Atacan, 1993: 128; Canbay Tatar, 1999: 195).

Ailelerin çocuklarını suç gruplarından uzak tutma ve dini eğitimlerini almaları konusunda istekli olmaları 90’lı yıllarda kırsaldan şehre taşınmaya başlayan medreselerin de etkinliğini artırmıştır. 28 Şubat siyasal sürecinde yaşanan kısmi gerilemeye karşın 2000’lerden sonra AK Parti hükümetlerinin medrese ve yerel-ulusal dini gruplara alan açması dini hayattaki canlanmanın bir diğer önemli sebebidir. Hizbullah grubu dışındaki medreselerin çoğunun resmileşerek Kur’an Kursu adıyla faaliyet yürütmeleri ve öğrencilerine açıktan lise/üniversite okutmaları öğrenci sayılarını artırmalarına olanak sağlamıştır. Seyda ve lokal dini liderler bölgedeki barış ortamı ve siyasal iktidarın tutumu sebebiyle bu dönemde daha açıktan çalışma yürütmektedir. Bu durum elbette halk üzerindeki etkinliklerini de artırmalarına fırsat sunmuştur.

Saha çalışmalarında şehirde, Batı illerinde olduğu gibi, 60 ve 70’li yıllarda solun, gençlerin mana arayışına cevap verdiği, sonrasında dini grupların çalışmaları ve 79 İran Devrimiyle beraber İslamcılığın öne çıkmaya başladığı belirlenmiştir. Ancak 80 sonrasında artan terör-şiddet olayları, Hizbullah’ın tepki çeken eylemleri, PKK’nin çalışmaları ve muhafazakâr-dindar düşüncüyü ayakta tutan otoritelerin zayıflamasıyla dini değerlerin bölge şehirlerinde Batı illerdeki gibi uygun gelişme alanı bulamadığı belirtilmelidir. Yaşanan terör-şiddet ve göçlerden nispeten daha az etkilenen ailelerin bir kısmı “dine sarılarak” çocuklarını muhafaza etmeye çalışması dinselikteki artışın sebeplerinden biridir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kürt toplumunun 90 sonrası yaşadığı göçler geleneksel aile, ağalık ve aşiret yapıları ile dini kurumların işleyişini bozmuştur. Göçlerden ayrı olarak 2000’li yıllarda yaygınlaşan teknik-teknolojik gelişmeler yeni kuşakları etkisi altına almaya başladı. Bu süreç bir taraftan dini ve toplumsal değerlerde çözülmeye diğer taraftan az da olsa dinselikte artışa neden oldu.

Kürt toplumunun, tarihinde ilk defa bu kadar büyük oranlarda şehirlerde yaşamaya başlaması Gellner'in teorisini, yani geleneksel toplumsal yapıların yerini kültürün alacağı ön görüşünü akla getirmektedir. Bu değişimin dini ve sosyal yaşamda kısmen ortaya çıktığı gözlenmektedir. Diğer taraftan şehirde ve bölgede geleneksel yapıların yerini PKK, Hizbullah, mafya, hırsızlık çeteleri ve dini grupların aldığı belirtilmelidir. Fromm'a göre birey, bu ikincil yapılar aracılığıyla geçmişin intikamını almak, başkalarına boyun eğdirmek, egemenlik kurmak veya kendini güvenceye almak isteyebilir. Hususiyile ikinci kuşaktaki intikam, nefret hali ve şehrin sürekli toplumsal hadiselerle gündeme gelmesi Fromm'un "yıkıcılık" şeklindeki ifadesini akla getirmektedir. Yine bu ikincil yapılar vasıtasıyla şehirde yalnız ve sahipsiz kalma endişesi ortadan kalkmaktadır. Mal edinme, kendini işe adama ve şehrin kültür dünyasına robotumsu uyum modernleşme yönünde bir kültürel değişim olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla sosyo-ekonomik sermayesi güçlü ailelerin kültürel manada geliştiği düşünülebilir. Fakat yukarıda da değinildiği üzere, görüşmecilerin ancak çok azı göçle gelen ailelerde olumlu manada bir kültür değişiminin yaşandığını veya dindarlığın arttığını ifade etmiştir.

Şehirde hem zorunlu ve hazırlıksız göçlerin çok olması hem de şehirlerin ekonomik, sosyal açıdan böyle bir kitleyi dönüştürecek sosyal sermayesini kaybetmesi kültürel değişimin önünde engel olmuştur. Bunun yerine ikincil yapıların ürettiği dini-seküler değerler, geleneğin devamı ve hınç kültürü öne çıkmaya başlamıştır. Ebeveynlerinin yüzyıllara dayanan kültürünü öğrenemeyen yada benimseyemeyen yeni kuşağın arafta kaldığı söylenebilir. Yüzeysel açıdan dine ve geleneğe bağlı kalmaya çalışan ancak bunu devam ettirme konusunda yeterli gündelik yaşam deneyimi olmayan gençlerin kimlik krizi yaşadığı gözlenmektedir. Bu bağlamda son yıllarda popüler kültür ve moda da kültürel boşlukta kalan gençlere yeni çıkış kapıları sunmaktadır.

Diyarbakır'da 90 sonrası dini hayatta en önemli değişimlerden biri daha önce ağırlıklı olarak kırsal bölgelerde faaliyet yürüten medreselerin yoğun göçlerle beraber şehirlerde de güçlenmeye başlamasıdır. Aynı şekilde daha önce şehirde geniş çalışma alanı bulamayan yerel-ulusal dini grupların da faaliyetleri artmıştır. İki çevre de 2007-8 sonrasında şehirde kurumsal görünürlüklerini ve tabanlarını güçlendirmeye başlamıştır. Bunda siyasal iktidarların dolaylı-direkt yardımlarının etkili olduğu gözlenmiştir.

Sonuç olarak, 90'lı yıllardaki terör ve şiddet ortamında kırsaldan şehre yapılan göçlerin dini ve toplumsal değerleri daha çok olumsuz etkilediği görüşmecilerin genel kanaatidir. Yaşanan sosyo-ekonomik zorluklar ve gençlere sağlıklı değer aktarımının gerçekleştirilememesi yeni kuşağın dini hayatını olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan şehirlerde artan medrese, dini grup ve kurumların dini hayatı güçlendirdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aker, T., Ayata, B., Özeren, M., Buran, B., & Bay, A. N. (2002). Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçlar. *Anadolu Psikiyatrisi*(3), 97-104.

Akto, A. (2011). Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü. *AÜİF*(52), 191-217.

Altıntaş, İ. (2008). *Dış-Göç ve Din*. İst: Dem.

Arı, E. (2010). Educational Perception Of The Internally Displaced Families' Children: Evidence From İzmir And Diyarbakır. Ank: Middle East Technical University SBE.

Arpacı, M. (2014). Öğretmen ve Velilerin İDKAB Dersinde Değerler ve Değerler Eğitimi Hakkındaki Görüşleri-Diyarbakır Örneği. *Marife*, 2, 107-121.

Atacan, F. (1993). *Kutsal Göç-Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi*. İst: Bağlam.

Atalay, T. (2005). *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık-Diyarbakır Örneği*. İst: Dem.

- Bağlı, M., & Binici, A. (2005). *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi*. Diyarbakır: Bilim Adamı.
- Bauman, Z. (1998). *Sosyolojik Düşünmek*. (A. Yılmaz, Çev.) İst: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2010). *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?* (F. Çoban, & İ. Katırcı, Çev.) Ank: De Ki.
- Bayhan, V. (2011). Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu: "Tüketiyorum Öyleyse Varım. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 43, 221-248.
- Berger, P. (2011). *Kutsal Şemsiye*. (A. Coşkun, Çev.) İst: Rağbet.
- Bıçım, H. (2012). Zorunlu Göç, Göçebelik Ve Kentte Tutunma Tarzları: Batman Pazaryeri Mahallesi Örneği. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE.
- Bilgin, N. (2007). *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina.
- Bohm, R. M. (1997). *A Perimer on Crime and Delinquency*. Belmont: Wadsworth.
- Çağlayan, H., Özar, Ş., & Doğan, A. T. (2011). *Ne Değişti?- Kürt Kadınlarının Zorunlu Göç Deneyimi*. İst: Ayizi.
- Canbay Tatar, H. (1999). *Nuh'un Gemisindekiler-Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme*. İst: Turan.
- Çelik, C. (2001). Kentleşme Sürecinde Dini Hayat. *Erciyes ÜİFD(11)*, 131-150.
- Çetin, E. (2013). Kitlesele Eylemlere Katılarak Kanunla İhtilafa Düşen Çocuklar: Batman Örneği. Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE.
- Çiçek, C. (2015). *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası*. İst: İletişim.
- Çiçek, N. (2008). *Puşi ve Sarık- İslam, Kürt Sorununu Çözer Mi?* İst: Hayykitap.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (A. Şenel, Çev.) İst: Ayrıntı.
- Davie, G. (2005). *Modern Avrupa'da Din*. (A. Demirci, Çev.) İst: Küre.
- Dikeçligil, B. (2007). Kültür Kavramının Analizi veya Sosyo-Kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme. K. Alver, & N. Doğan içinde, *Kültür Sosyolojisi* (s. 133-150). Ank: Hece Yay.
- Eren, V., Özel, M., & Altinkaya, Ö. F. (2010). Türkiye'de Göç, Gecekondu ve Terör Üzerine Bir Araştırma: Adana Kenti Örneği. M. Sever, H. Cinoğlu, & O. Başbüyük içinde, *Terörün Sosyal Psikolojisi* (s. 255-275). Ank: UTSAM.
- Erjem, Y., & Gödelek, E. (2010). Türkiye'de İç Göçler ve Kentleşme Bağlamında Terörün Sosyo-Psikolojik Zemini. M. Sever, H. Cinoğlu, & O. Başbüyük içinde, *Terörün Sosyal Psikoloji* (s. 207-228). Ank: Utsam.
- Erkan, R. (2005). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Sosyal Yapısı ve Değişme Eğilimleri*. Ank: Kalan.
- Erkan, R., & Bağlı, M. (2005). Göç ve Yoksulluk Alanlarında Kentle Bütünleşme Eğilimi: Diyarbakır Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 105-124.
- Fromm, E. (1996). *Özgürlükten Kaçış*. (Ş. Yeğin, Çev.) Payel.
- GBB. (1996). 21. Yüzyıla Doğru Gap'ta Göç Ve Kentleşme Sorunlar ve Çözümler. *Habitat II Dünya Kent Zirvesi*. İst.
- Gellner, E. (2006). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gencer, B. (2010). Kent Dindarlığında İslam'ın Kaybı. *Demokrasi Platformu*, 1(21), 91-116.

Göç-Der. (2001). *Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel Durumları, Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar; Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Yaşam Alanlarını Terk Eden Göç Mağdurlarının Geri Dönüş Eğilimleri*. İst.

Günay, Ü. (2001). Çağdaş Türkiye'de Din, Toplum, Kültür, Gelenek ve Değişme. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1(2), 1-38.

Gürcan, M. (2015, 09 02). *PKK'nın 'Z nesli' ve Füzyon Radikalleşmesi*. radikal.com.tr. adresinden alındı

Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler-Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*. (A. D. Temiz, Çev.) İst: Metis.

HÜNEE. (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Hareketleri*. Ank: HÜNEE.

Jenks, C. (2007). *Altkültür*. (N. Demirkol, Çev.) İst: Ayrıntı.

Kälin, W. (2005). *Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler*. (K. Altıparmak, Çev.) Ank: Birleşik Milletler.

Kalkınma Merkezi. (2010). *Zorunlu Göç ve Diyarbakır*. Diyarbakır: Kalkınma Merkezi.

Karpat, K. (2010). *Etnik Yapılanma ve Göçler*. İst: Timaş.

Kaya, A. (2007). Göç Bağlamında Kadının Dinsel Dönüşümü (Diyarbakır Örneği). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi SBE.

Kaya, A. (Dü.). (2009). *Türkiye'de İç Göçler – Bütünleşme mi? Geri Dönüş mü? İstanbul, Diyarbakır, Mersin*. İst: İBÜ.

Kaya, İ. (2007). *Müslüman Amerikalılar- Göç, Kimlik ve Entegrasyon*. Ank: Dipnot.

Keser, İ. (2011/a). *Göç ve Zor*. Ank: Ütopya.

Keser, İ. (2012). *Diyarbakır-Sosyolojik Bir İnceleme*. Adana: Karahan.

Kızmaz, Z., & Bilgin, R. (2010). Sokakta Çalışan/Yaşayan Çocuklar ve Suç: Diyarbakır Örneği. *esosder*, 9(32), 269-311.

Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye'de Dini Hayat*. İst: İşaret.

Köseli, M. (2007). Poverty, Inequality and Terrorism Relationship: An Empirical Analysis of Some Root Causes of Terrorism. S. Ozeren, I. D. Gunes, & M. Badayneh içinde, *Understanding Terrorism: Analysis of Sociological and Psychological Aspects* (s. 109-119). Netherlands: IOS.

Kurt, A. (2012). *Din Sosyolojisi*. İst: Sentez.

Léger , H. D. (2004). Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler. (H. Aydınalp, Çev.) *MÜİF Dergisi*, 26(1), 45-58.

Levi-Strauss, C. (1965). Sosyal Yapı. *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2(20), 681-713.

Lewis, B. (2011). *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. (S. Y. Kölay, Çev.) Ank: Arkadaş.

Lewis, O. (1961). *The Children of Shanches*. New York: Random House.

Mutlu, Y. (2009). Turkey's Experience Of Forced Migration After 1980s And Social İntegration: A Comparative Analysis Of Diyarbakır And İstanbul. Ank: The Graduate School Of Social Sciences Of Middle East Technical University.

Neyzi, L., & Darıcı, H. (2013). *"Özgürüm Ama Mecburiyetim Var"- Diyarbakırlı ve Muğlalı Gençler Anlatıyor*. İst: İletişim.

Nisbet, R. (2013). *Sosyolojik Düşünce Geleneği*. (Y. Kaplan, Çev.) İst: Paradigma.

- Pekasil, T. (2013). Dini Statü Tiplerinde Farklılaşma: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2/4, 24-54.
- Saraçoğlu, C. (2011). *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler*. İst: İletişim.
- Şeker, D. B., Tunç, A. İ., & Şahin, E. (2010). Van İli Örneğinde Terör Suçlarına Karışan Kişilerin İç Göç, Sosyal Psikolojik ve Eğitim Açılarında Değerlendirilmesi. M. Sever, H. Cinoğlu, & O. Başbüyük içinde, *Terörün Sosyal Psikoloji* (s. 229-253). Ank: Utsam.
- Slattery, M. (2010). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Ü. Tatlıcan, & G. Demiriz, Çev.) İst: Sentez Yay.
- Sümbül, A. (2005). *Güneydoğu'da Fuhuş*. İst: Elma.
- Swingewood, A. (1991). *Sosyolojik Düşünmenin Kısa Tarihi*. (O. Akınhay, Çev.) Ank: Bilim ve Sanat.
- T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü. (2010). *Türkiye'de Aile Değerleri*. Ank: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.
- Tan, A. (2011). *Değişen Ortadoğu'da Kürtler*. İst: Çıra.
- TBMM. (1997). *Boşaltılan Yerleşim Yerleri ve Göç Eden Vatandaşların Sorunları*. Ank: TBMM.
- TESEV. (2006). *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*. İst: TESEV.
- TÜİK. (2014, 3 26). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret>.
- UMMK. (2012). *Uyuşturucu Madde ile Mücadele Komisyonu*. Diyarbakır: AKP İl Başkanlığı.
- Wolf, A., & Ruth, W. A. (2004). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları, Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*. (L. E. Ayas, Çev.) İzmir: Punto.
- Yağız, Ö., Amca, Y., Erdoğan, E. U., & Saydam, N. (2012). *Malan Barkirin*. İst: Timaş.
- Yanmış, M. (2015). 1980 Sonrası Diyarbakır Kent Kimliğinin Değişimi (Sosyal, Siyasal, Dini). M. Karakuyu, A. Keçeli, & Ş. Çelikoğlu içinde, *Kent Çalışmaları II* (s. 133-150). Ank: Pegem.
- Yanmış, M. (2015). Diyarbakır Halkının Geleneksel ve Dini Değerlerdeki Değişime Yaklaşımı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme (1990-2013). Bursa: Uludağ Ün. SBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yanmış, M., & Kahraman, B. (2013). Gençlerin Dini ve Etnik Kimlik Algısı: Diyarbakır Örneği. *Sakarya Üniversitesi S.B.E. Akademik İncelemeler*, 8(2), 117-153.
- Yükseker, D. (2008/a). Diyarbakır'da Yerinden Edilme Sorunu: Geri Dönüş, Kentsel Sorunlar ve Tazminat Yasası'nın Uygulamaları. D. K. Ark. içinde, *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası* (s. 148-176). İst: TESEV.
- Yükseker, D. (2008/b). Yerinden Edilme ve Sosyal Dışlanma: İstanbul ve Diyarbakır'da Zorunlu Göç Mağdurlarının Yaşadıkları Sorunlar. D. K. Ark. içinde, *Yükseker, D. (J). . D. Kurban & D"Zorunlu göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası* (s. 220-236). İst: TESEV.
- Zald, M. (1996). Culture, Ideology and Strategic Framing. M. Doug , J. D. McCarthy, & M. N. Zald (Dü) içinde, *Comparative Perspectives on Social Movements* (s. 261-275). Cambridge.